

Г. А. Машинбаева

ТЕЛЕДИДАР ТІЛІНДЕГІ ДЫБЫСТЫҚ ҚАЙТАЛАМАЛАР

Телеарналарда ақпарат беру хабарларымен бірге ұдайы бірге жүретін хабарлардың бірі – спорт хабарлары. Себебі спорт - бүгінгі күні халықтың қоғамдық, саяси өмірімен бірге біте қайнасып жатқан құбылыс. Қазіргі кезде телеарналарда тәулік бойғы ақпарат хабарларының барлығы дерлік ауа райы болжамымен және спорт жаңалықтарымен аяқталады. Телеэкрандағы әрбір арна әр күнгі спорт жаңалықтарына спорттың түрлеріне қатысты толық шолу жасауға тырысады. Осы тәулік бойына спорт жаңалықтарын таратушы хабарлардың өзіндік тілдік ерекшеліктері бар. Бұл жанрда тіл ерекшелігінің қалыптасуының бірнеше себептері болады. Ең алдымен, спорт жаңалықтарын таратушы хабарлардың уақыты тым қысқа екендігі белгілі. Себебі көбінесе олар жалпы өмірдегі жаңалықтың құрамдас бөлігі ретінде ғана беріледі. Спорт шолушысының мақсаты – тым қысқа уақыт ішінде көрерменіне түсінікті, жан-жақты мәлімет беру.

Спорт хабарлары көпсөзділікті көтермейді. Бұған себеп - теледидардың басқа газет және визуалды ақпарат құралдарынан ерекшелігінде, яғни теледидарда, радиода толық сипаттап берілетін ойын немесе басқа спорт түрлерінен болатын жарыс барысындағы қимылдардың көпшілігі бейнеленіп көрсетіле алады.

БАҚ тіліне қойылатын негізгі талаптар: мәнерлілік, айқындылық, нақтылық. Әйтсе де, спорттың жарыс рухы көріністік, көпшілік сияқты ерекшеліктерін ескерген жөн. Күрес драматизмі спорттық материал тіліне, көрерменіне әсер етпеуі мүмкін емес. Ғалым спорттық материал тілінің экспрессивтік, эмоциялық мазмұн жылдамдығы, полифониялық сияқты маңызды ерекшеліктерін белгілей отырып, осыдан спорт тіліне әсер ететін мынадай белгілерді ұсынады:

- бәсекелестік, жарыс рухы;
- шығармашылық (резерв, жоғары нәтижеге жетудің жаңа тәсілдерін іздеу);
- күрес драматизмі, қиындықтарды жеңу (дене, психологиялық);
- бұқаралық, танымалдылық, тартымдылық;
- эстетикалық, көрініс, сұлулық, эмоция ерекшелігі [1, 190 б.].

Спорттың осы аталған ерекшелігі теледидарлық спорт хабарларының тіліне де тән.

Спорт танымал сала болғандықтан спорт материалдарына ерекше талап қойылады. БАҚ қызметінің жаңа принциптері, қоғамдағы күрделі өзгерістер, мемлекеттің спортқа деген көзқарасы теледидар тілінен өз орнын тапты. Бүгінгі журналистер өз шығармашылығын дамытуға аса жауапкершілікпен қарайды. Олар спорт хабарларын дайындау барысында тілдің экспрессивті құралдарын тиімді пайдалануды қолға алды. Сөзбен терең ойды білдіру, халыққа тікелей әсер ететін сөздерді ұтымды қолдану – спорт хабарларын дайындаудағы тиімді тәсілдерді таңдау критерийі болып саналады.

Спорт шолушылары сөздерін құлаққа жағымды, әуезді етіп жеткізуді дәстүрге айналдырған. Соңғы кездері лингвостилистикада көркем шығарманың бейнелілігі мен тілдік элементтердің семантикасы арасындағы байланысқа да, тілдік пішім мен сөз мағынасының арақатынасы мәселесіне де ерекше назар аударылып жүр. Мұның өзі – тілдік бірліктің мағынасы мен функционалдық қызметі бірігіп келіп, үлкен стилистикалық жүйе құрайтынын толық мақұлдау деген сөз.

Шығарманың эвфониялық әсері мен эстетикалық көркемдігі арасындағы жан-жақты байланыстың қажеттілігі және ол байланыстың үнемі болатындығы туралы ежелгі грек философтары Пифагор, Платон, Гергомен, Цицерон және тағы басқалар жазды [2, 101-102 б.]. Көне грек философтарының осы пікірі орыс ғалымы М.В. Ломоносов тарапынан жалғасын тапты. Ол «Краткое введение в красноречию» атты еңбегінде сөздің әдемі және әсерлі болып келуі оның құрамындағы жеке дыбыстардың гармониялық үндесуіне байланысты болатындығын айтады. М.В. Ломоносов кейбір дыбыстардың сөздің көркемдік бояуына тигізетін әсерін сипаттап, бұл үрдіске дыбыстық қайталамалардың ерекше қызмет атқаратынын көрсетті [3, 15 б.]. Осындай пікірлер ХХ ғасырда фониканың қалыптасуына себепші болды.

ХХ ғасыр – дыбыс пен мағына арасындағы байланыстың жан-жақты зерттелген кезеңі. Дыбыс пен мағына бұл кезеңде лингвистикалық поэтиканың зерттеу нысанына айналды. Бірте-бірте сөз құрамындағы дыбыстардың сол сөздің көркемдік әсерін беруде белгілі дәрежеде қызмет атқаратындығы, дыбыстардың стилистикалық қызметке ие болатындығы дәлелденіп, бұл

мәселе көптеген ғалымдарды қызықтыра бастады. Көркем шығармадағы дыбыстардың маңызын В.М. Жирмунский: «Звуки языка не безразличны для поэта. Это не пустые места в художественном произведении, не беспорядочные шумы, сопровождающие течение поэтических образов, а существенные средства художественной выразительности», - деп бағалайды [4, 28 б.].

Кез келген көркем шығарма дыбыс арқылы жасалған сөздерден тұратындықтан, ең алдымен, фонетикалық тұрғыдан сипатталуы тиіс. Бірақ осы кезге дейін көркем шығарманың стилистикалық табиғатын тануда оның дыбыстық жағына жеткілікті дәрежеде назар аударылып жүрген жоқ. Бұл мәселенің осы кезге дейін зерттелмегені соншалық – кейбір, фоностилистикалық айшықтар толығымен әдебиеттану ғылымының үлесіне тиіп, олардың лингвостилистикалық табиғаты ғалымдар назарынан тыс қалып отыр. Әдебиет жанларының дыбыстық сипаты, соның ішінде көркем әдебиет түрлерінің фоностилистикалық тұрғыдан ерекшеленуі, көркем әдебиеттің бейнелілігіндегі дыбыстардың атқаратын қызметтері сияқты өзекті сұрақтар да бүгінгі стилистика ғылымында өз шешімін таппай отыр. Ал көркем шығармадағы дыбыстардың стилистикалық сипаты, олардың атқаратын қызметіне сәйкес түрленуі – көркем мәтіннің оқырманға түсінікті, қабылдауына жеңіл болуы оның фонетикалық құрылымына байланысты. Сондықтан мәтін стилистикасы мәселесіне тоқталған кезде оның дыбыстық жағына да ерекше назар аударылады. Мәтіннің фонетикалық жүйесі неғұрлым жетік болса, оның қабылдану деңгейі де соғұрлым жоғары болмақ.

Поэзиялық мәтіндердегі дыбыстардың бір-бірімен жарасып, үндесіп келуі «Әдебиеттану терминдерінің сөздігінде» *дыбыс үйлесімі* деген терминмен белгіленеді. «Дыбыс үйлесімі (инструментовка) – поэзияда дыбыс үндестігін пайдалану тәсілі. Фонетикалық және стилистикалық мән-мағынасына сай, әрбір сөз өлеңге жағымды тембр, эмоциялық бояу, нәр қосады», - деп түсіндіріледі [5, 83 б.].

«Әдеби тілге дауыс ырғағы емес-ау, тіпті дыбыс қайталаулар арқылы да әжептәуір ажар бітіруге болады», - деп бағалайды дыбыстық қайталамалардың көркем мәтіндегі рөлін академик З. Қабдолов [6]. Сөз мағына мен дыбысталудың бірлігінен тұратыны белгілі. Осы бірлік тек бір затты белгілеу үшін ғана қажет болып қоймайды. Мағына, дыбысталудың үйлесімділігі сөздің стильдік қызметінің қалып-

тасуына да негіз болады. Тілдік бірліктердің мағынасы мен функционалдық қызметінің тоғысуының нәтижесінде стилистикалық жүйе қалыптасады. Дыбыстың стилистикалық қызметінің ерекшеліктері осы кезге дейін поэзиялық шығармалар тілі арқылы зерттеліп келді: дыбыстардың стильдік қызметін, дыбыстық қайталамалардың табиғатын, ерекшеліктерін белгілеуде поэтикалық шығармалардың орны ерекше болып келеді. «Именно через двух, точнее говоря, через особое звучание стиха, выявляются его смысловые и содержательные особенности. Поэтому в стихе звук – в его стилистической функции – неотделим от смысловой выразительности», - дейді бұл туралы Б.П. Гончаров [7]. Алайда, бұл жерде ескерілмеген бір нәрсе бар. Дыбыс үйлесімділігі прозалық шығармалардың мәтінде де болады. Ал публицистикалық шешендік өнерге жақын жанрлары дыбыс үйлесімділігінсіз өзінің функционалдық мәнін жоғалтады. Сондықтан мәтін стилистикасындағы фоностилистика мен фониканың әдебиет мәтіндерін жанрлық ерекшеліктеріне қарамастан зерттелуі шарт.

Көркем шығарманың дыбыстық құрылымын қарастырған кезде ерекше сипатталуға тиісті құбылыс – дыбыстық қайталамалар. «Дыбыстық қайталама» терминін ең алғаш О.М. Брик ұсынған болатын, бірақ ол бұл терминнің аясын өте тар қолданды. О.М. Бриктің «дыбыстық қайталама» термині дауыссыз дыбыстардың қайталау үрдісін сипаттады. Автордың өзі бұл туралы былай дейді: «Сущность повтора заключается в том, что некоторые группы согласных повторяются один или несколько раз в той или иной последовательности, с различным составом сопутствующих гласных» [8, 12 б.].

Дыбыстық қайталамалар - поэзия мен прозаны бір-бірінен ажырататын басты белгілердің бірі. Ол мәтіннің жалпы фонетикалық бояуы қатарлас орналасқан дыбыстық қайталамалар арқылы ажарлана түседі. Дыбыстық қайталамаларды Ю.Н. Тынянов та қарастырды. Бірақ ол «дыбыстық қайталама» терминін қолданбай, бұл құбылысты «дыбысқа еліктеу», «дыбыстық метафора», - деп таныды [9, 114 б.].

Дыбыстық қайталамалардың поэзиялық шығармаларындағы стилистикалық қызметінің ерекшеліктерін Ю.М. Лотман төмендегіше сипаттайды: «Повторяемость фонем в стихе имеют определенную художественную функцию: фонема дается читателю лишь в составе лексических единиц. Упорядоченность относительно фонем переносятся на слова, которые

оказываются сгруппированными некоторым образом, организующим язык, добавляется «сверхорганизация, соединяющая между собой в языке слова в новые смысловые группы» [10, 64 б.]. Бұл сала бойынша ерекше жетістіктер қатарына Абай өлеңдерінің эвфониялық сипатын қарастырған Р. Сыздықованың монографиясын [11] жатқызуға болады.

Дыбыс әуезділігі («Благозвучие») – көркем мәтінге стилистикалық тұрғыдан қойылатын қатаң талаптардың бірі. Мәтіннің дыбыстық деңгейі, онда қолданылатын фонетикалық материалдардың үйлесімділігі – ғалымдар назарын бағзы замандардан бері өзіне аударып келе жатқан тақырып. «Әрбір жазылған дүние айтылуға да, оқылуға да ыңғайлы болып келуі шарт», - деп есептеген Аристотель [12, 180 б.]. Дыбыстық қайталамалардың негізгі стилистикалық мақсаты шығарманың құлаққа жағымды естілуімен ғана шектелмейді. Дыбыстық қайталамалар ұқсас дыбысты сөздер арқылы поэтикалық мәтіннің эмоционалды бояуын әрлендіріп, өлең өрімінің мәнерлілігін арттырады. Мәтінде дыбыстардың қайталануын зерттеген ғалымдар дыбыстық қайталамалардың экспрессивтік қызмет атқара алатындығын көрсетеді де, олардың мәтінде ырғақ инерциясын қалыптастыру үшін қажетті тәсіл екендігін ескере бермейді. Өлеңнің ырғағын келтіруде ұқсас немесе бірдей дыбыстардың белгілі бір өлшемде қайталанып берілуінің маңызы зор. Дыбыстардың өлең өрімінде қайталану себебінің негізін іздеген зерттеушілер бұл құбылысты мәтін адаптациясы және афазия құбылыстарымен байланыстырады [13, 69-64 бб.]. Афазия – адамның тіліндегі кемістікті белгілейтін психологиялық термин. Ал мәтін адаптациясы ұғымы да психология ғылымына белгілі дәрежеде қатысты келеді. Адамның ақпаратты қабылдауы (түйсік және ой) – психологияның қарастыратын нысаны. Мұның өзі - қайталама категориясының психологиялық сипатқа да ие болатынының ашық көрінісі.

Күндес лиганың кезекті турында Армениядан ұтылған «Шульгат кеше ағылшындардан айласын асыра алмады («Хабар», А. Сейітханов, 17.02.06).

Бұл жарыста орыс қыздар озып шықты («Хабар», А. Сейітханов, 15.02.06).

Бокстан Ресей мен Қазақстан әлем бойынша екінші, үшінші орындарға таласқанда еш елге есе бермей келеді («Қазақстан», Н. Аманов, Б. Тұрмашев, 29.03.05).

Айласын айға асырған реалдықтар бұл жолы да қарсыласына есе жібермеді.

Айдын алаңында аққудай өнер көрсеткен И. Слуцкая көрермендер көңілінен шықты.

Украиндық ойыншылар ойсырай ұтылды.

Өз салмақтарында шымкенттік өрендер өрледі.

Біздің спортшылар бұл жарыста ұлы жеңістерге ұмтылғанымен, ұтылыс тапты.

В. Жировтың ірі ісін көрермендер ілгері бағалады.

Бұл жолғы ойында Ақжановтың арыны жақсы («Хабар», А. Сейітханов, «Спорт»).

Шынын айту керек, орталық стадиондағы жекпе-жекте алаң иелері жаяу жүріп жеңіске жетеді деп топшыладық (А. Сейітханов, «Хабар», 25.10.05).

Ол өзі баптаған балаң жігітті Бантисаның орнына жіберді («Хабар», А. Сейітханов, 19.12.05).

Бұл дүбірлі доданы Елбасымыз арнайы келіп тамашалады.

Қамал бұзуға бел бұған балаң жігіт қарсыласын әп-сәтте алып жықты («Хабар», Ж. Айтбай, 12.05.05).

Өткен ойында қақпаға қара құлып салған жігіт бұл жолы да өз орнын тапқан («Хабар», А. Сейітханов, 14.08.06).

Валенция сұрмергені мүмкіндікті мүлт жіберген жоқ («Хабар», А. Сейітханов, «Спорт», 13.02.06).

Оныншы болып тіркелген Радик туралы сөз саптағанда Жаппаров жақсы секіреді екен десті («Хабар», А. Сейітханов, 16.11.05).

Қара шалбардағы Балқаш барысы В. Жиров алдыңғы қатарда келеді («Хабар», Ж. Айтбай, 30.11.05).

Алайда үзілістен кейін Макси Родригес котлондықтар қақпасына екінші голды енгізіп, жергілікті жанкүйерлердің жүйкесін жұқарта түсті («31 арна», «Информбюро», Б. Әсірәңкеев, 17.02.06).

Бұл су қоймасын жөндеуден өткізу үшін таңдайдан талай маржан төгілуі керек («Хабар», А. Сейітханов, 26.02.06).

Екінші жиырма минутта жерлестеріміз жігерлік танытты («Хабар», Ж. Айтбай, 17.02.06).

Көп сайыс қорытындысы бойынша Павлодардан келген үміткерлер үздік атанды («Хабар», А. Сейітханов, 19.12.05).

Біз айтсақ деген ой мынау – осындай алғы шептің алғыр футболшыларына жалақы төлесе де, әлгі альбиондар аяқ доп – ұжымдық ойын екенін үнемі дәлелдеп жүреді. Ауылдағы жігіттерге осы үлгі болса дейміз-дағы («Хабар», А. Сейітханов, 19.12.05).

«Ақ Жайықтың» арыны жақсы. Универсалдық ойын көрмеген Батыс Қазақстан бендишілері алғашқы матчта 3:2 есебімен басым түсті.

Үзілістен кейін де алаң иелері ойын тізгінін уыстан шығармады («Хабар», Ж. Айтбай, 01.11.05).

Бірін бірі жақсы түсінген ойыншылар қонақтар қорғанысының берекесін қашырды («Хабар», Ж. Айтбай, 12.11.06).

Қорғаушы Стюарт Порнаби де қарсылас команда қақпасынан саңылау тапты («Хабар», Ж. Айтбай, 17.02.06).

Сөйтсек екінші таймда таразы Шри Ланкаға ауып, қонақтар 19:15 есебімен алға шықты («Хабар», А. Сейітханов, 25.10.05).

Бұл жолғы ойынға айдарынан жел есіп келген котлондық топ ойламаған жерде атлетикада 1:3 болып, тізе бүкті («Хабар», А. Сейітханов, 06.02.05).

Сексен бес килога дейінгі салмақта өнер көрсеткен қызылордалық 17 жасар қыз Илья Ильина 86 килоны бағындырып, әлем чемпионы атанды («31 арна», Е. Көшкінбай, 15.11.05).

1. Юрковский Н. Активные процессы в русской спортивной игровой лексике. – М.: Наука, 1988. – 28 с.

2. Античные риторика: Сб. ст. – М.: Изд-во МГУ, 1978. – 352 с.

3. Ломоносов М.В. Краткое руководство к красноречию // Сочинение Ломоносова: В 6-и т. – СПб., 1850. – Т. 3. – 719 с.

4. Жирмунский В.М. Теория литературы. Поэтика. Стилистика. – Л.: Наука, 1977. – 405 с.

5. Әдебиеттану терминдерінің сөздігі / Ред. басқ. З. Ахметов. – Алматы: Қазақ университеті, 1998. – 230 б.

6. Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы: Жазушы, 1983. – 456 б.

7. Гончаров Б.П. Звуковая организация стиха и проблемы рифмы. – М.: Наука, 1973. – 155 с.

8. Брик О. Звуковые повторы: Анализ звуковой структуры стиха // Образные слова А. Блока: Сб. ст. – М.: Наука, 1980. – С. 45-47.

9. Тынянов Ю.Н. Поэтика. История литературы. Кино. – М.: Наука, 1977. – 574 с.

10. Лотман Ю.Т. Структура художественного текста. – М.: Искусство, 1970. – 384 с.

11. Сыздыкова Р. Абайдың сөз өрнегі. – Алматы: Санат, 1995. – 208 б.

12. Античные теории языка и стиля: Сб. ст. – М.-Л., 1936. – 341 с.

13. Мартынецев А.Е. Звуковой повтор в турецком стихе // Советская тюркология. – 1974. – № 6. – С. 63-67

***

В статье рассматриваются звуковые повторы как вспомогательное средство при восприятии информации.

А. Н. Мұратова

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ҚҰПИЯ ТҮСІНІС ТӘСІЛІНІҢ ШАРТТЫ ТІЛДЕР АРҚЫЛЫ БЕРІЛУІ

Тілдің пассив лексикасының бір тобы саналатын арго мен жаргондар белгілі бір шағын әлеуметтік топтың қарым-қатынасын реттейтін қатынас құралы қызметін атқарады. Шағын топтың коммуникативтік қызметін жүзеге асыратын арго, жаргондардың жасырын мәнді беруде де жұмсалатынын зерттеу барысында байқадық. Мәселен, Ғ.Қалиев пен Ш.Сарыбаев еңбектерінде «шағын ғана әлеуметтік топтарға қызмет ететін, сол топтардың ұнатуына сай келетін арнаулы сөздер мен сөйлемшелер»[1,65] деген ортақ анықтама беріліп, «жаргон көбінесе дворяндық аристократия мен буржуазияның жоғарғы топтары арасында қолданылады. Ал «арго тілі төменгі тап өкілдеріне тән. Арго жасырын әрекетті, құпия сырды бүркемелеу мақсатынан туған»[2,8] деп көрсетілсе,

А.Махмұтов: «Жаргон үстем топтың жоғарғы топтарының тіл ерекшелігі болса, арго - әлеуметтік төменгі топтарға тән ерекшелік. Арго жасырын әрекетті, құпия сырды сөйлескенде оны басқаларға білдірмеу мақсатынан келіп туған. Арго халыққа түсінікті сөздер негізгі мағынадан ауытқып, аз ғана топтың шартты белгісіне айналады. Арго элементтері қазақ тілінде де кездесіп отырады. Мысалы, апсар-жапсар (нәрсе жапсарда тұр), ылдым-жылдым (нәрсені тез ал) т.б. [3,139], - деп жазады. Ал І.Кеңесбаев, Т.Жанұзақов еңбектерінде «Арго» өзінің сөйлеу нормасы арқылы ерекшеленген белгілі бір әлеуметтік топтың шартты тілі, **жаргон** сөзі, ал **жаргон** - шағын ғана әлеуметтік топқа қызмет ететін, өзіне тән грамматикалық құрылысы мен сөздік қоры жоқ, жалпы халыққа